

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity

e-ISSN: 2587-1854, OMUİFD Aralık 2024, 57: 301-326

Hristiyanlıkta Heretik Kavramının Dönüşümü: Erken Dönem ve Reform Bağlamında Bir İnceleme

The Transformation of the Concept of Heretics in
Christianity: An Analysis in the Context of the Early
Period and the Reformation

Doktora Öğrencisi Hayriye BUŞGUT¹

¹Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa
· 712121009@ogr.uludag.edu.tr · ORCID > 0000-0001-8242-4218

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 19 Temmuz/July 2024

Kabul Tarihi/Accepted: 23 Aralık/December 2024

Yıl/Year: 2024 | Sayı – Issue: 57 | Sayfa/Pages: 301-326

Atıf/Cite as: Buşgut, H. "Hristiyanlıkta Heretik Kavramının Dönüşümü: Erken Dönem ve Reform Bağlamında Bir İnceleme" Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 57, December 2024: 301-326.

HRİSTİYANLIKTA HERETİK KAVRAMININ DÖNÜŞÜMÜ: ERKEN DÖNEM VE REFORM BAĞLAMINDA BİR İNCELEME

ÖZ

Bu çalışmada, bir dini topluluğun temel inanç ve öğretilerine meydan okuyan veya bunlarla uyuşmayan alternatif görüşler olarak tanımlanan “heresi” ve bu görüşlerle ilişkilendirilen kişileri ifade eden “heretik” kavramları ele alınmıştır. Bu kavramların içeriklerinde ve kullanım biçimlerinde tarih boyunca yaşanan değişimler incelenmiş; özellikle Hristiyanlığın ilk yüzyıllarından itibaren, ana akım öğretilerle uyumsuz görülen gruplar ve şahısların hangi etkenlere bağlı olarak sapkın (heretik) ilan edildikleri tartışılmıştır. Bu bağlamda, erken dönem Hristiyanlık tarihindeki (I-IV. yüzyıllar) fikir ayrılıkları ve 16. yüzyıldan itibaren Reform hareketi sürecinde Katolik Kilisesi’nin heretik tanımına yaklaşımı analiz edilmiştir. Bununla birlikte, Reform sonrası Protestan hareketin de başka din mensuplarını heretik olarak nitelendirmesi, heretik teriminin tam bir tanımını yapmayı ve kapsam alanını belirlemeyi güçleştirmiştir.

Yapılan çalışmada amaç, Katolik merkezli bir perspektifle Hristiyanlıkta heretik kavramında yaşanan değişimi incelemek ve bu değişimin Avrupa’daki etkilerini tartışmaya açmaktır. İlk yüzyıllarda heretiklik, konsillerde belirlenen Hristiyan itikadına yönelik eleştirileri kapsarken ilerleyen yıllarda Kilise’nin güç elde etmesiyle Kilise’ye karşı herhangi bir eleştiri heretik olmakla eş tutulmuştur. 16. yüzyıl ise reform çağı olduğundan Kilise, bu defa da reformistleri heretik ilan etmiştir. Heretiklik, siyasi, toplumsal ve dini tüm aykırılıkları kapsayacak boyutlara gelmiştir. Ancak bu çalışmada yalnızca Katolik Kilisesi’nin heresi anlayışı değil, reformasyon sonrası heresi algısı da tartışmaya açılarak İslamofobi ve antisemitizmin kökleri etüt edilecektir. Dünya tarihini ve çağımız meselelerini anlamanın yolu bahsedilen süreçlerdeki neden sonuç bağlantısını kurabilmek olduğundan bu meselelere olabildiğince kapsayıcı yaklaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Orta Çağ, Kilise, Reform, Heretik.

THE TRANSFORMATION OF THE CONCEPT OF HERETICS IN CHRISTIANITY: AN ANALYSIS IN THE CONTEXT OF THE EARLY PERIOD AND THE REFORMATION

ABSTRACT

This study examines the concepts of “heresy,” defined as alternative views that challenge or deviate from the core beliefs and teachings of a religious community, and “heretic,” which refers to individuals associated with such views. The historical transformations in the meanings and uses of these concepts are analyzed, focusing particularly on the factors that led to the designation of groups and individuals as heretics from the early centuries of Christianity onward. In this context, the doctrinal disputes of early Christian history (I-IV centuries) and the Catholic Church’s approach to defining heresy during the Reformation period from the 16th century are critically assessed. Furthermore, the Protestant movement’s practice of labeling other religious groups as heretical in the post-Reformation era has further complicated efforts to establish a precise definition and scope for the term “heretic.”

The aim of this study is to examine the change in the concept of heretics in Christianity from a Catholic-centred perspective and to discuss the effects of this change in Europe. In the first centuries, heresy included criticisms against the Christian faith determined by the councils, while in the following years, as the Church gained power, any criticism against the Church was equated with heresy. Since the 16th century was the age of reform, the Church declared the reformists heretics this time. Heresy has come to cover all political, social and religious contradictions. However, in this study, not only the Catholic Church’s understanding of heresy, but also the perception of heresy after the Reformation will be discussed and the roots of Islamophobia and antisemitism will be analysed. Since the way to understand world history and contemporary issues is to establish the cause and effect connection in the processes mentioned, it has been tried to approach these issues as comprehensively as possible.

Keywords: History of Religions, Middle Ages, Church, Reform, Heretics.

GİRİŞ

Heretik kavramı, genellikle Hristiyanlık bağlamında kullanılan ve zamanla anlamında değişimler yaşansa da belirli dönemlerde neyi ifade ettiği herkesçe açık olan bir terimdir. Bu kavram, heresi (veya heterodoksi) ile birlikte ele alındığında, aslında bireye yönelik bir tanımlamayı ifade eder. Kökü Yunancaya dayandırılan

ve seçme anlamına gelen “heresie” (i’tizal) kelimesi klasik Katolik doktrininden sapmayı belirtirken, heretik bu sapkınlığı benimseyen kişiyi tanımlayan bir sıfattır.^[1] Heresi kavramı, Hristiyanlığın gelişimi sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Yeni Ahit döneminde, bu terim yanlış inanç veya Hristiyan topluluğu içindeki bölünmeleri ifade etmeye başlamıştır. Zamanla, Kilise’nin resmi doktrinlerinden sapma olarak görülen inançları tanımlayan bir etiket haline gelmiştir. Bu etiketleme, söz konusu inançları benimseyenlerin dışlanmasına ve cezalandırılmasına yol açmıştır.

Sapkınlıkla mücadele etmek için Kilise dört temel araç geliştirmiştir: kutusal kitap kanonu, temel inançları özetleyen inanç esasları, hiyerarşik bir ruhban yapısı ve doktrini düzenlemek için konseyler. Bu araçlar, Kilise’nin ortodoksi (doğru inanç) ile heresi (yanlış inanç) arasındaki ayrımı netleştirmesine ve pekiştirmesine yardımcı olmuştur.^[2] Erken dönem Hristiyanlar, bu ayrımı belirginleştirmeye özel önem vermişlerdir. Bu süreç, Kilise’nin inanç sistemini ve kurumsal yapısını şekillendirmede önemli bir rol oynamış, ayrıca Kilise’nin otoritesini güçlendirdikçe, ortodoksi ve heresi arasındaki çizgi daha da keskinleşmiştir. Sonuç olarak, Hristiyan topluluğu içindeki fikir ayrılıkları ve güç dinamikleri de bu gelişmelerden etkilenmiştir.

Roma İmparatoru Konstantin’in Hristiyanlığı kabul etmesinden sonra heretiklere yönelik muamele sertleşmiş, başlangıçta heretikler aforoz ve sosyal damgalama ile karşılaşırken, heresi zamanla ağır cezalarla, hatta idamla cezalandırılabilen bir suç haline gelmiştir. Orta Çağ boyunca Kilise, heretik hareketleri bastırmak için aforoz ve ölüm cezası gibi yöntemler kullanmıştır. Kilise’ye karşı ilk eleştiriler, İznik Konsili’nde alınan kararlara karşı çıkanlar tarafından yapılmış, bu dönemde Gnostisizmin etkisiyle ortaya çıkan farklı görüşler de etkisini göstermiştir. Hristiyanlık tarihi boyunca yaşanan şizmalar ve bu şizmaların dini, siyasi, ekonomik ve toplumsal çıkar çatışmalarıyla ilişkisi, heresi kavramının genişlemesine ve daha fazla grubun bu kategoriye dahil edilmesine yol açmıştır. Örneğin Protestan reformu ile pek çok reformist de bu kategorinin içinde değerlendirilmiştir.

Heretik olarak nitelenen kimseler, kendilerini sadece dönemin yaygın kanaatine aykırı görüşler benimseyen bireyler olarak tanımlamışlardır. Yaygın kanaatin doğruluğu onlara göre tartışmalıdır, hatta bazı durumlarda bu yaygın kanaatleri heretik olmakla suçlamışlardır. Cemaat içinde meydana gelen bu ayrışmaların Roma siyasi tarihi ile sıkı bir ilişkisi vardır, zira dinlerin tarihi incelendiğinde, dinlerin içindeki ayrışmaların çoğunun arkasında dini içerikli fikir ayrılıklarından çok siyasi amaçlar yer almaktadır. Hristiyanlık tarihini Roma tarihinden ayrı ince-

[1] Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005), Özgü Cilt Evi/288.

[2] “Heresy: Christian Concepts”, *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (Detroit: Thomson Gale, 2005), 6/3926.

lemek, heresi meselesine yüzeysel bir bakış açısıyla yaklaşmak olur. Heretik ilan edilme süreci, Konstantin'in Hristiyanlar hakkındaki kovuşturmayı durdurması ve Hristiyanlığı bir din olarak tanımasıyla başlamıştır. Bu süreç, Hristiyanlık içinde İsa'nın tabiatı ve diğer teolojik meseleler üzerine yapılan tartışmalarla devam etmiş, bu tartışmalar da mezhepsel bölünmelere yol açmıştır. Konsillerin toplanmasıyla kanonik İnciller belirlenmiş ancak alınan kararlar tüm Hristiyanları tatmin etmediği için Hristiyanlık tarihindeki ilk büyük bölünmeler başlamıştır.

Mezhepler ve diğer dini bölünmeler, dinin tebliğinden bir süre sonra yeni akımlardan etkilenme, kutsal metinlere getirilen yeni yorumlar ve farklı sosyo-kültürel çevrelerin etkisi gibi nedenlerle ortaya çıkmıştır. Nitekim İslam ve Yahudilik gibi ilahi kaynaklı diğer dinlerdeki ayrılıklar, belirli bir süreç sonunda meydana gelirken, Hristiyanlıktaki bölünmeler, dinin kurumsallaşması esnasında inşa edilmiştir. Kurumsallaşma sürecindeki bu fikir ayrılıkları, ilerleyen dönemlerde İsa'nın tabiatı ile ilgili monofizitlik-diyofizitlik, Meryem'in tabiatı hakkında theotokos-antropokos gibi farklı anlayışların genişlemesine neden olmuştur. Konsiller ise tam da bu meseleleri çözüme kavuşturmak için organize edilmiştir. Konsillerin Hristiyanlık açısından en önemli etkilerinden biri, belirli bir Hristiyan itikadının sistematik bir şekilde oluşturulmuş olmasıdır. Bu itikadı kabul etmeyenler ise ağır şekilde cezalandırılmış, Katoliklik ve Kilise gibi kavramlar bu dönemde Hristiyanlık tarihinin merkezine yerleşmiştir. Genel kabul gören ve konsillerce otantik sayılan görüşler Katoliklik olarak nitelendirilmiş, kanonik dört İncil'i takip edenler Kilise'ye bağlı olarak görülmüştür. Bunun dışında kalanlar ise sapkın heretikler olarak tanımlanmıştır.

Günümüzde, heresi kavramı eski gücünü ve geçerliliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Kilise'nin otoritesinin zayıflaması ve dini çoğulculuk ile hoşgörünün yükselmesi, heresi suçlamalarını büyük ölçüde etkisiz ve modası geçmiş hale getirmiştir. Bununla birlikte, ortodoksinin değişen sınırları ve diğer dinler hakkındaki malumatlar heresi kavramının sınırlarının genişlemesine sebep olmuştur.

Bunlardan yola çıkarak bu çalışmamızda araştırmayı hedeflediğimiz temel problem, heretik kavramının bahsettiğimiz şekilde Hristiyanlıktan bir kopuş, sapma olarak ifade bulan anlamının yanında süreç içerisinde ekonomik, politik gerekçelere bağlı olarak da kullanılması ve hatta zaman zaman başka din mensuplarını da kapsayan bir kavram haline gelmiş olması dolayısıyla indirgemeci tanımların tartışmaya açılması gerekliliğini vurgulamaktır. Bu bağlamda, heretik kavramının çok boyutlu bir değişime uğradığını anlamak ve bu değişimin çeşitli sosyo-dinamik faktörlerle nasıl şekillendiğini incelemek gerekmektedir. Amacımız, Hristiyanlık tarihinde farklı dönemleri ele alarak heretik ifadesinden anlaşılan şeyin değişime uğradığını gösterebilmektir. Araştırma, heretik kavramının tarihsel süreç içinde nasıl evrildiğini ve bu evrimin çeşitli faktörlerle nasıl şekillendiğini incelemeyi hedeflemektedir. Bunu yaparken tarihsel ve teolojik analiz yöntemleri kulla-

nılarak farklı dönemlerdeki heretik tanımlamalarını ve bu tanımlamaların sosyal, ekonomik ve politik bağlamlarla ilişkisi incelenmiştir.

Türkiye’de heresi-heretik konularında yapılan akademik çalışmalar, genellikle din tarihi, teoloji ve İslam araştırmaları alanlarında yoğunlaşmıştır. Bu alanlarda yapılan çalışmalarda, ortodoksi ve heresi kavramları tanımlanmaya çalışılmış ve bu kavram genellikle Hristiyan itikadının bir karşıtı olarak incelenmiştir.^[3] Bu bağlamda, literatürde heresi kavramının Hristiyanlığın ana akım doktrinleriyle çatışan öğretileri ifade ettiği, tarihsel süreçte ise çoğunlukla Katolik perspektifi temel alan bir tanımlama ile ele alındığı görülmektedir. Bunun yanı sıra heretikliği belli başlı gruplar üzerinden ele alan çeşitli çalışmalar da bulunmaktadır.^[4] Ancak mevcut çalışmalardan farklı olarak, bu araştırma, heretikliği kavramın bizatihi tanımını üzerinden ele almak yerine, kavramın tarih boyunca anlamında yaşanan değişimi tartışmaya açmayı ve bu değişimi tarihsel örneklerle temellendirmeyi hedeflemektedir.

1. ERKEN DÖNEM HERETİK ALGISI

Hristiyanlığın, Yahudilikten ayrı bir din olarak temayüzü uzun bir zaman almış ve ancak imparatorların desteği sayesinde meşruiyet kazanabilmiştir. Dolayısıyla Hristiyanlık, kurumsallaşma aşamasında politika ile iç içe olmuş ve bu durum onun “Christendom”^[5] adı verilen bir amaç için imparatorlukla ortak hareket etmesine yol açmıştır. Bunun en açık göstergesi elbette Haçlı Seferleri’dir. Zira Haçlı Seferleri, dünyayı Hristiyanlar ve diğerleri şeklinde antagonist bir ayrıma götürmüştür. “Diğerleri” ile kastedilen erken dönemde özellikle de milattan sonra ilk yüzyıllarda çoğunlukla Yahudiler olmuştur. Bunun en büyük sebebi ise ilk dönemlerde Hristiyanlığın henüz Yahudilikten ayrı bir din olarak görülmemesidir. Yahudilik, bu dönemde İsa’yı kabul etmeyenleri ifade etmiş ve Hristiyanlar tarafından kendilerinden bağımsız bir din değil de daha çok Gentile’yi kabul etmeyen

[3] Bu konuda yapılmış bazı çalışmalar için bkz: Şinasi Gündüz, “Dinlerde Ayrılık ve Çatışma Ortodoksi Heresi Kavgası”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2004), 19. Bülent Şenay, *İlk Rafizi Hristiyan Kilisesi Markunilik* (İstanbul: Verka, 2003). Hakan Olgun, “Yahudi Ferisiler ile Katolik Kilisesi Bağlamında Ortodoksi ve Heresi”, *EskiYeni: Sosyal Bilimler Dergisi* 25 (2012). Halil Temiztürk, “Orta Çağ’da Kilise ve Hristiyan Mistikler Arasındaki Ortodoksi ve Heresi Tartışmasının Temel Nedenleri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2022).

[4] Bu konuda yapılmış bazı çalışmalar için bkz: Emir Kuşçu, “Gnostik Hristiyan Bir Akım Olarak Valentinyanizm”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2011). Halim Işık, “Hristiyan Düalist-Gnostik Bir Tarikat Olarak Bogomilizm ve Avrupa Heretik Topluluklarına Etkileri”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi -Trakya Üniversitesi* 6/1 (2017), 109-187. Talha Fortacı, “XVI. Yüzyıl İspanya’ında Heretik Bir Grup: Los Alumbrados (Aydınlanışlar) ve Mistik Yönelimi”, *Bilimname* 49 (2023).

[5] Bu terim ilk kez 9. Yüzyıl sonlarında Anglo-Sakson İngiltere’de kullanılmaya başlanmıştır. Christendom, Latince ve Grekçe’de tam bir paraleli olmayan “Hristiyan evrenselliği”ni tasvir etmektedir. Devlet ve dinin bir aradalığını ifade eden “Hristiyan alemi” olarak özetlenebilecek bu kavram Kral Alfred’in önemli Hristiyan eserlerini tercüme etmesiyle Avrupa sözlüğüne girmiş ve terim Büyük Charles yönetimindeki Kutsal Roma İmparatorluğu ile ilişkilendirilmiştir. (Daha ayrıntılı bilgi için; Judith Herin, *The Formation of Christendom* (Princeton University Press, 2021).

inatçı bir grup olarak görülmüştür. Bu bağlamda değerlendirildiğinde bu dönemde “heretik” ifadesi İsa’yı kabul etmemek olarak özetlenebilecek bir anti-Mesih anlayışdır ve başı da Yahudiler çekmektedir. Yahudiler, Christendom anlayışıyla tamamen zıtlık oluşturan bir hedef haline gelmişlerdir.^[6] Öyle ki Kilise babalarının da apolojilerinde gördüğümüz Yahudilere dair eleştiriler bu tezimizi doğrulamaktadır. Erken dönem heresi anlayışını daha net bir biçimde ortaya koyabilmek için bu bölümün ilk başlığında bazı Kilise babalarının görüşlerine yer vereceğiz. Ardından diğer başlıklarda heresiyi, heretik ilan edilen Bogomiller, Katarlar gibi gruplar ve yine Kilise’ye eleştirileri yüzünden hedef haline gelen Wycliffe, Hus gibi isimler üzerinden örneklerle açıklayarak ilk yüzyıllara dair bir bakış açısı sunmaya çalışacağız.

1.1. Kilise Babalarının Gözünden Heresi

Yahudilerin heretikliğine dair temel argüman İsa’nın ölümüne sebep olmalarıdır. Yahudiler en temelde İsa katili olmakla suçlanmış ve başlarına gelen bütün belaların sebebi bu suçu işlemelerine bağlanmıştır.^[7] Yahudilere karşı geliştirilen bu tepki diğer Kilise babalarının yanında özellikle Augustine tarafından şekillendirilmiş ve daha sonraki yüzyıllarda antisemitizm olarak karakterize edilecek tutumun tohumları ekilmiştir.^[8] Augustine, Yahudileri “Kabil’in çocukları” olarak betimlemiş ve nasıl ki Kabil işlediği günaha rağmen Tanrı’nın koruması altında yaşamışsa Yahudiler de İsa’ya tanıklık ettikleri halde onu reddetmişler fakat ilahi koruma altında yaşamaktadırlar.^[9]

James D. Dunn gibi bazı yazarlar Yeni Ahit’te antisemitizmin bulunmadığını ve Matta’da yer alan Yahudi karşıtı ifadelerin aslında Ferisiler’e yönelik olduğunu savunmuşlardır.^[10] Fakat o dönemde Ferisiler’in ana akım Yahudiliği temsil ettiği düşünülürse Kilise babalarının Yeni Ahit’teki bu ifadeleri Yahudilere genel bir itibarla dile getirmeleri olağan karşılanmalıdır. II-III. Yüzyıllarda yaşamış Roma piskoposu Hippolytus da Yahudilere karşı esas suçlamaların muhatabının Ferisiler olduğuna dikkat çekmiştir. Ferisiler’in Yahudi kimliğinin özü olarak

[6] Michael Frassetto, “Heretics and Jews in the Writings of Ademar of Chabannes and the Origins of Medieval Anti-Semitism”, *Church History* 71/1 (Mart 2002), 1.

[7] Julia Costa Lopez, “Beyond Eurocentrism and Orientalism: Revisiting the Othering of Jews and Muslims Through Medieval Canon Law”, *Review of International Studies* 42/3 (Temmuz 2016), 455.

[8] Frassetto, “Heretics and Jews in the Writings of Ademar of Chabannes and the Origins of Medieval Anti-Semitism”, 2-3.

[9] Edward Kessler, *An Introduction To Jewish-Christian Relations* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 51.

[10] James D. G. Dunn (ed.), *Jews and Christians The Partings of the Ways* (UK: William B. Eerdmans Publishing Company Grand Rapids, 1999), 203.

görülmesi onların, İsa'nın ölümüyle bağdaştırılmasını kolaylaştırmış ve Yahudi düşmanlığını artırmıştır.^[11]

Yahudiliğin kınanması ve dışlanması, Hristiyanlığın kendi kimliğini oluşturabilmesi için hayati öneme sahip olmuştur. Yahudilik ve Hristiyanlığın birbirinden farkı, yolların tam olarak nerede ayrıldığı konularının belirlenebilmesi için Yahudiliğin reddi apostolik akidenin bir parçası olarak değerlendirilmiştir.^[12] Bu nedenle ilk yüzyıllarda Kilise babaları Yahudilikten inhirafın sağlanabilmesi için Yahudilere dair çeşitli apolojiler yazmışlar ve bir yandan onları Mesih'i kabule davet etmişler bir yandan da inatla savundukları inançlarını çürütmeye çalışmışlardır. Özellikle Justin Martyr "Trypho ile diyalog" eserinde Trypho isimli bir Yahudi ile münakaşasına yer verirken İsrailoğulları'nın yerini artık Gentile'nin aldığını ve İsrail'in hükmünün kalmadığını belirtmiştir. Zira Mesih'in gelişi ile sünnete de gerek kalmamış çünkü zaten Mesih ile vaftiz olanın sünnete ihtiyacı ortadan kalkmıştır.^[13] Justin, Yahudilerin kutsal metinleri yorumlamasına meydan okuyarak Yahudi Hahamları Eski Ahit'in kehanetlerini ve gerçek mesajını yanlış yorumlamakla suçlamış onların kutsal yazıları, özellikle de Mesih'le ilgili kehanetleri yorumlayarak "tahrif ettiklerini" savunmuştur. Justin'e göre, bu yanlış yorumlar Yahudilerin İsa'yı Mesih olarak tanımalarını engellemeye hizmet etmiş, böylece onları hatada tutmuş ve Hristiyanlığın ortaya koyduğu gerçeğe karşı çıkmalarına sebep olmuştur.^[14] Örneğin Justin, Hahamların ve onların takipçilerinin Hristiyan öğretilerindeki en ufak bir hatayı ya da yanlış ifadeyi nasıl yakalayıp sapkın ya da hatalı olarak yaftaladıklarını ve daha geniş gerçekleri nasıl görmezden geldiklerini vurgular. Justin'e göre bu, onların Mesih'in ilahi hakikatini kabul etme ve dini konulardaki otoritelerini sürdürme konusundaki isteksizliklerini yansıtmaktadır.^[15] Kudüs piskoposu Cyril de benzer şekilde sünnetlilerin Kutsal Kitabı çarpıtarak Mesih takipçilerini yoldan çıkarmaya çalıştıklarını ve onların çocukluklarından itibaren Kutsal Metin eğitimi aldıkları halde cehalet içinde öldüklerini dile getirmiştir.^[16]

[11] Jonathan Elukin, "Judaism: From Heresy to Pharisee in Early Medieval Christian Literature", *Traditio* 57 (2002), 66.

[12] Dunn, *Jews and Christians The Partings of the Ways*, 178.

[13] Kessler, *An Introduction To Jewish-Christian Relations*, 53.

[14] Arthur Cleveland Coxe vd. (ed.), *Ante-Nicene Fathers The Apostolic Fathers With Justin Martyr and Irenaus* (New York: Christian Literature Publishing Co., 1885), 1/261-262.

[15] Coxe vd., *Ante-Nicene Fathers The Apostolic Fathers With Justin Martyr and Irenaus*, 1/261-262.

[16] Bishop of Jerusalem Saint Cyril, *The Catechetical Lectures of S. Cyril*, çev. Members of the English Church (London: Oxford John Henry Parker, 1838), 35.

Kilise babalarının Yahudiler hakkında sıklıkla yineledikleri “İsa katili” suçlaması onların yazmış oldukları edebi eserlere de nüfuz etmiştir. Örneğin Melito:

“Ne garip bir suç işledin İsrail?
 Seni onurlandıranın onurunu kırdın,
 Seni yüceltenin yüzünü kara çıkardın,
 Seni kabul edeni inkâr ettin,
 Seni ilan edeni reddettin,
 Seni yaşatanı öldürdün.
 Ne yaptın sen, İsrail? Yoksa senin için yazılmadı mı?
 ‘Masum kanı dökmeyeceksin’ (Yer.7:6, 22:3)”^[17]

Sözleriyle Yahudileri tel’in etmiştir. Origen’e göre ise, Yahudiler, gerçek anlayıştan yoksun kalmışlar, Tanrı’ya hizmet ettiklerini sanmışlar fakat meleklerle sunularda bulunmuşlardır.^[18]

John Chrysostom’un eleştirileri diğer Kilise babalarından farklı olarak hala Yahudi ritüellerini uygulayan Hristiyanlara yönelik olmuştur. Daha çok bu Hristiyanları hedef alan Chrysostom, sinagoglara gitmeye devam eden Hristiyanlara ağır tenkitlerde bulunmuş ve Yahudilerin Bar Kokhba isyanının başarısızlığını, tapının yıkımını Mesih’i reddettileri için hak edilmiş bir ceza olarak yorumlamıştır.^[19]

İlerleyen dönemlerde ise 10. Yüzyılda yaşamış Fransız keşiş Ademar’ın tespitlerine göre Hristiyanların en büyük düşmanları dışarıda Christendom’a en büyük tehdit teşkil eden Müslümanlar ve içeride ise heretik Yahudilerdir. Ademar’ın metinlerinden de tespit edildiği üzere Yahudiler daima Sarazenler olarak tabir edilen Müslümanlar ve paganlarla yakın görülerek heretik ilan edilmişlerdir.^[20]

Hristiyanlık tarihinde ileride daha detaylı ele alacağımız şekilde heretik ilan edilme süreci daha çok teolojik akidelerin reddedilme oranıyla değil, Kilise’ye karşı tehlike teşkil etme durumu ile paralellik göstermiştir. Dolayısıyla heretik algısındaki değişimi belirleyen temel paradigma Kilise’ye karşı geliştirilen tutum olmuştur. Bu sebeple Yahudiler erken dönemde her ne kadar Mesih’in reddi gerek-

[17] Kessler, *An Introduction To Jewish-Christian Relations*, 55.

[18] Origen, *Ante-Nicene Fathers The Gospel of Peter, Apocalypses and Romances, Commentaries of Origen*, ed. Arthur Cleveland Coxe-Allan Menzies (New York: Christian Literature Publishing Co., 1896), 9/429.

[19] Kessler, *An Introduction To Jewish-Christian Relations*, 60.

[20] Frassetto, “Heretics and Jews in the Writings of Ademar of Chabannes and the Origins of Medieval Anti-Semitism”, 11.

çesiyle heretik görülseler de bu düşünce zaman içinde onların Kilise'ye zarar verdiği teziyle birleştirilerek farklı bir boyuta getirilmiştir. Bu bağlamda Kilise babalarının Orta Çağ antisemitizmine zemin hazırladığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Günümüzde Avrupa merkezci tarih anlayışı olarak özetlediğimiz anlayışın temeli de hulasa bu dönemde Hristiyanların, “öteki”ni indirgemeci bir yaklaşımla “Hristiyan olmayanlar” kategorisinde değerlendirmesi neticesinde Yahudiler, Müslümanlar ve Kilise dışındaki örneğin Pavlikanlar, Bogomiller, Katharlar ve onlarla ilişkilendirilen Albigensianlar, Valdolar gibi Hristiyan mezheplerini tek bir çatı altında toplamasıdır.^[21] Bunun önemli bir göstergesi yıllar içerisinde şeytan ile iletişimde olma, deccalın temsilcisi gibi yakıştırmaların bahsi geçen bütün gruplar için ifade edilmiş olmasıdır.^[22] Öyle ki deccal ifadesi adeta Kilise'nin karşıtını tanımlamak için kullanılan mütenakız bir terim haline gelmiştir. Erken dönemde Kanonistler Hristiyan hukukunu hazırlarken tam da bu düşünce ile hareket ederek dünyayı Christendom'a dahil olanlar ve olmayanlar şeklinde ayırmış ve Kilise hukukunu teknik olarak Hristiyan olanlar ancak özelde sapkınlık, Yahudiler, Müslümanlar, paganlar şeklinde çeşitli gruplar için tasarlamışlardır. Merkezde Hristiyanların olduğu bu Hristiyan üst kimlikli medeniyet anlayışının izlerini ilerleyen süreçte Rudyard Kipling gibi şairlerde veya Hegel gibi filozofların şovenist tarih yaklaşımlarında görmek mümkündür.

Kilise babalarının yaşadığı ve Hristiyanlığın kurumsallaşmaya başladığı süreçte henüz İslam'dan söz etmek mümkün olmadığı için bu dönemlerde heretiklik daha çok Yahudiler bağlamında kullanılan bir ifade olmuş ancak İslam'dan sonra Müslümanlar da Christendom dışındaki ögeler olarak “heretik” başlığına dahil edilmiştir. Müslümanlardan genelde Afrikalılar için bir aşağılama ifadesi olarak kullanılan “Sarazenler” olarak bahsedilmiş zaman zaman “Agarenus/Hagarenus” veya “Paganus” gibi tabirler de kullanılmıştır.^[23] Bu tabirlerden de görüldüğü üzere “öteki” (Hristiyan olmayan) olduğu sürece neye inandığının önemi olmamış çoğu zaman bütün gruplar için aynı tabirler kullanılmıştır. Müslümanlar bazı zamanlarda Yahudilerle eş tutulmuş bazen çok tanrılı pagan din mensupları olarak görülmüş bazen de “heretik” olarak muamele görmüşlerdir.^[24]

[21] Ayrıntılı bilgi için bkz: Saliha Esen, “Katolik Kilisesi'nin Heretik Hareketlerle Mücadelesinde Engizisyon Mahkemelerinin ve Dominiken Tarikatı'nın Rolü”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 7/10 (2020), 68-84.

[22] Frassetto, “Heretics and Jews in the Writings of Ademar of Chabannes and the Origins of Medieval Anti-Semitism”, 13.

[23] Lopez, “Beyond Eurocentrism and Orientalism”, 456.

[24] Lopez, “Beyond Eurocentrism and Orientalism”, 458.

1.2. Hristiyanlıktan Bir Sapma Olarak Heresi

İlk yüzyıllardan VIII. yüzyıla kadar uzanan dönem, heretik kavramının Hristiyan ana akımından sapmaları tanımlamak için kullanıldığı bir süreçtir. Katolikliğin kurumsallaşmasından önce, bu terim, farklı teolojik yaklaşımlar ve öğretiler geliştiren Hristiyan gruplarına atıfta bulunmaktaydı. Ancak, Katolikliğin zamanla baskın bir mezhep olarak ortaya çıkmasıyla birlikte, heretik ifadesi özellikle Katolik öğretilerden sapma olarak değerlendirilen görüşleri tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönem genel hatlarıyla değerlendirildiğinde Kilise ile mücadeleye giren ve Katolik öğretisine aykırı fikirler benimseyen hatta neredeyse farklı bir din temayüz edencesine eylemlerde bulunan pek çok heretik aksiyonun var olduğu tespit edilir.

1.2.1. Teolojik Sapmalar ve İlk Hristiyan Mezhepleri (II-XII. Yüzyıllar)

Teolojik gerekçelerle heretik ilan edilen bütün grupları burada toplayıp ansiklopedik bilgiler vermek elbette hem kapsamı oldukça genişletmek hem de konumuzun dışına çıkmak olacağından bütün heretik gruplar ele alınmamıştır. Fakat teolojik açıdan heretik ilan edilme sebeplerini incelemek adına bazı grupların ele alınması gerekli görülmüştür. Burada yapılan tercih ise tarihte daha çok ön plana çıkan ve heretik ilan edilme sebepleri teolojik olmaları yönünden ortak olsa da benimsediği itikat bakımından birbirinden farklı olan gruplara yöneliktir. Örneğin bunlardan biri, ana akım Hristiyanlığa aykırı aksiyonlardan olan Markiyonizmdir. Sinoplu Marcion tarafından düalist Tanrı anlayışı ve Eski Ahit'e getirdiği eleştirilerde temellenmiştir. Marcion'a göre iki Tanrı vardır ve bunlardan biri yaratıcı, adaletli, seçilmiş Yahudi halkının Tanrısı Yehova'dır. Diğeri ise ancak rahmetiyle muamele eden ve kendini İsa Mesih'te ifşa eden sevgi tanrısıdır.^[25] Kötü tanrı Yahudilerin tanrısı ve Adem'in günahından sorumlu tanrı olarak düşünülmüş iyi tanrı ise yaratma gibi bir eyleme müdahale etmeyecek kadar ilahi Yeni Ahit tanrısı olarak kabul edilmiştir.^[26] II. Yüzyılın sonlarında tebarüz eden Ebionizm ise İsa'ya yalnızca insani vasıflar yüklemeleriyle onu, Tanrı'dan bağımsız görmüşlerdir.^[27] Yahudiliğe bağlılıklarını sürdürmeleri ve tam bir tevhit anlayışına sahip olmaları onların, Kilise tarafından aforoz edilmeleri ve sapkın ilan edilmelerine sebep olmuştur. Ebionitlerle çoğu zaman ortak görülen Ariyanizm ise Hristiyanlık tarihinin en büyük ayrışmalarından biridir. IV. yüzyılda genel konsillerin başlamasına sebep olmuştur. Kuzey Afrika'da etkinlik göstermiş olan Arius, İskenderiye'de İsa'nın tabiatına ve Tanrı'dan ne anlaşılması gerektiğine dair Grek

[25] Asım Duran, "Modern Kitab-ı Mukaddes Eleştirisinin Erken Dönem Habercisi Olarak Marcion: Harnack Sonrası Araştırmalar Bağlamında Bir Değerlendirme", *Eskiyaeni* 41 (20 Eylül 2020), 472.

[26] Şenay, *İlk Rafizi Hristiyan Kilisesi Markunilik*, 42.

[27] Zafer Duygu, "Hristiyanlığın Erken Yüzyıllarındaki İsa Teolojisi Tartışmalarında 'Dinamik Monarşyanist' Akıma Özgü 'Monoteist' Kristoloji ve Bunun 'Ebionit' Kristolojiyle Mukayesesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31 (2018), 332.

düşünceyle örtüşmeyen fikirler öne sürerek Roma'nın dikkatini çekmiştir. Arius'a karşı sert eleştiriler getiren İskenderiye piskoposu Alexander, Arius'u Ebiyonitler'e benzemekle suçlamıştır.^[28] Ancak Ariyanizmin Ebiyonitlerle benzer görüşleri bulunsa da tam olarak aynı olduklarını söylemek mümkün gözükmemektedir. Zira onlar, İsa'yı Tanrı'nın yarattığı olarak görseler de Ebiyonitler gibi tam bir beşeriyet atfetmemişlerdir. İskenderiye'de geniş çapta yankı uyandıran bu fikirler Roma İmparatoru Konstantin'in kulağına gidince o dönemde henüz Hristiyan olmamış olan Konstantin kendi başkanlığında hemen bir konsil toplanması kararı almıştır. I. İznik Konsil'i olarak tarihe geçen bu konsilde Arius ve takipçilerinin görüşleri heretik görüşler sayılmış ve İsa'nın tanrısallığına karar verilmiştir.^[29]

Süregelen tartışmalardan bir diğeri İsa'nın tabiatı ve elbette buna bağlı olarak Meryem'in tabiatıdır. Konsillerin toplanış amacı da genellikle bu konularda birlik sağlamaya yönelik olmuştur. Meryem'in tabiatı ile ilgili yapılan toplantılar neticesinde İsa'nın Tanrı kabul edilmesiyle Meryem'in de Tanrı annesi olduğu sonucuna ulaşılmıştır fakat V. Yüzyılda ciddi tartışmalara yol açan bu meselede Nestorius, İsa'da insani ve ilahi tabiatın bir arada olduğunu ve Meryem'in İsa'yı dünyaya getirmesinin ancak beşeri bir tabiatla mümkün olabileceğini savunarak Meryem için "anthropokos" unvanını doğru bulmuştur.^[30] Efes Konsili neticesinde görüşleri heretik ilan edilen Nesturiler böylece inananlar topluluğunun dışına itilmişler ve onların yerine yeni piskoposların atanmasına karar verilmiştir.^[31]

İlk yüzyıllarda meydana gelen ayrışmalar, Hristiyanlığın bir din olarak nasıl temayüz ettiği düşünülürse normal karşılanmalıdır. Devlet baskısı altında gizlice uzun bir dönemin yaşanması, İsa'nın öğretilerinin sistemleştirilememesi, özgürlük tanındığında da devlet kontrolü ile teolojik kararların alınması elbette doğal bir sonuç olarak çeşitli görüş farklılıklarını beraberinde getirmiştir. Bahsi geçen heretik grupların dışında pek çok grup bulunsa da burada amaç daha önce de belirtildiği gibi bütün heretik grupları ele almak değil yalnızca ilk yüzyıllarda hangi oluşumların hangi nedenlerle heretik ilan edildiğini izah ederek o dönemin "heresi" ölçeklerini açıklamaktır. Bu nedenle birinci yüzyılda ortaya çıkan fakat daha sonra Pavlikanlar, Bogomiller, Katharlar gibi isimlerle farklı bölgelerde heretiklik tarihine damgasını vuran Gnostisizm'den bahsetmemek eksiklik olacaktır. Zira Gnostiklik, erken dönem Hristiyanlık tarihinde adeta bir heretik filtresi işlevi görmüştür. Üstelik bu düşünce diğer heretikler gibi konsil kararlarına

[28] Turhan Kaçar, "Ebiyoniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/2 (01 Ağustos 2003), 188.

[29] Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, çev. Mehmet Aydın (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu, 1990), 9.

[30] Kadir Albayrak, "İznik Konsili Öncesinde ve Sonrasında Heretik Hristiyan Akımları", *Uluslararası İznik Sempozyumu*, (05 Eylül 2005), 125.

[31] Talha Fortacı, "Nesturiliğin Ortaya Çıkış Süreci", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 86.

karşı çıkmalarından ziyade Maniheizmin de etkisiyle çok daha sapkın görülmüş ve takipçileri engizisyonda ağır cezalara çarptırılmıştır. Bilgiyi önceleyen Gnostisizm'i belli bir din ve mezhep değil, çeşitli dinler içerisinde senkretizme yol açmış bir görüş olarak ifade etmek daha doğru olacaktır. Düalist Tanrı anlayışıyla öne çıkan bu görüş öyle geniş bir alanda yankı bulmuştur ki Gnostik heresi tarihine bakıldığında bunun hem Latin Katolik Hristiyanlık içerisinde hem de Ortodoksluk içerisinde kök saldığı görülecektir. Öyle ki, belki de tarihte ilk sistemli Gnostik hareket Ortodokslar içerisinde zuhur eden Pavlikanlardır. VII. Yüzyılda Ermenistan'da tebarüz eden bu düşüncenin heretik ilan edilmesindeki en büyük etken Tanrı anlayışları olmuştur. Zira Pavlikanlar, Tanrı hakkında düalist bir yaklaşıma sahip olmuş cennetteki Tanrı ve bu dünyanın Tanrısı şeklinde iki Tanrı kabul etmişlerdir.^[32] Pavlikanlar yalnızca Tanrı anlayışları sebebiyle değil birçok noktada Ortodoks doktrinden ayrılmışlardır. Özellikle ikonodül olan Ortodokslara karşı çıkarak ikonları reddetmişler ve azizlere saygı göstermemişlerdir.^[33] İkonlar da konsillere konu olmuş ve başka bir tartışma yaratarak ikonoklazmın teşekkülüne yol açmıştır. İkonoklazm'ın kelime anlamı "resim, put kırmak" demek olup VIII. yüzyılda Bizans topraklarında ortaya çıkmış bir düşüncedir.^[34] Bu tartışma, Ortodoksların ikonodül anlayışı oldukça sahiplenmesi neticesinde Doğu Hristiyanlarında etkin olsa da Katolikleri de uzun yıllar etkilemiş öyle ki ilerleyen yıllarda reformistler arasında da tartışma konusu yapılmış ve savunulmuştur.

X. yüzyıla gelindiğinde ise Balkanlarda rahip Teofil Bogomil tarafından Pavlikanlar'ın devamı olarak görülen başka bir Gnostik hareket baş göstermiştir. Gnostik düalist görüşler benimsemeleri ve öncesinde Pavlikanlar'ın Balkanlara sürülmüş olmaları bu grubun Pavlikanlar'ın devamı olduğuna yönelik iddiayı güçlendirmektedir. Bogomiller'e göre Tanrı tek olmakla birlikte iki oğlu olan İsa Mesih ve şeytan arasında bir mücadele söz konusudur. Eksik ve bozuk yeryüzünün Tanrısı şeytandır ve Tanrı oğlu İsa'yı insanlara merhametinin bir nişanesi olarak yeryüzüne göndermiştir.^[35] Onların kendilerine ait kiliseleri olmuş ve kiliselerinde ikonlara yer vermeyi uygun görmemişlerdir.^[36] Züht hayatını savunmuşlar ve sade bir yaşam tercih etmişlerdir. Cinsel münasebetleri, et ve şarap tüketmeyi, savaşlarda etkin rol almayı şeytan işi görmüşlerdir.^[37] Bogomiller'in Katolikliğe aykırı görülen tüm bu düşünceleri, Katolik Kilisesi'ni tanımayarak kendi Kiliselerini kurmuş olmaları onların heretik ilan edilmelerine ve cezalandırılmaları-

[32] Canan Seyfeli, "Byzantine Paulicians: Beliefs and Practices", *Journal of Religious Inquiries* 3/1 (08 Ağustos 2020), 58.

[33] Janet Hamilton vd., *Hristiyan Düalist Heretikler*, çev. Leyla Kuzucular (Ankara: Yurt Kitap Yayın, 2010), 47.

[34] Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Özgü Cilt Evi/329.

[35] Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (İstanbul: Vadi, 1998), 68.

[36] Işık, "Hristiyan Düalist-Gnostik Bir Tarikat Olarak Bogomilizm ve Avrupa Heretik Topluluklarına Etkileri", 124.

[37] Hamilton vd., *Hristiyan Düalist Heretikler*, 74.

na sebep olmuştur. Gnostik fikirler, Bogomiller'e son verilmesiyle yok olmamış Kathar hareketi ile yeniden hareket alanı kazanmıştır. Hatta Katharlar, Fransa'da örgütlenmeleri, Katolikler ile sıcak temaslarda bulunmaları ve engizisyon mahkemelerinde yargılanarak ağır sonlar yaşamaları sebebiyle tarihte en dikkat çeken sapkın hareketlerden biri sayılmışlardır. Bazı kaynaklarda Albigensianlar, Piphles, Texerant, Patarenler gibi çeşitli isimlerle anılsalar da en yaygın kullanım Katharlardır. Tanrı anlayışı, Bogomiller'in bir devamı olmalarından mütevellit düalist olmuştur. Tanrı'yı nur ve ışık olarak tasvir etmişler, şeytanı da aksine bu eksik dünyanın yaratıcı kuvveti addetmişlerdir. Bogomiller'de de görülen bu anlayış her ne kadar İsa ve Tanrı'yı seviye olarak şeytanın üstüne çıkarsa da aslında şeytandan daha pasif bir konuma sevk etmektedir. Çünkü şeytan eksik de olsa yaratma konumunda bir varlıktır ancak Tanrı cennettedir ve bu dünyaya İsa'yı göndermek dışında aktif bir katkısı olmamıştır. Katharlar'ın yaşayış tarzları, beslenme stilleri gibi pek çok yönden farklı uygulamaları olsa da en göze çarpan ayrılık sakramentleri kabul etmeyerek kendilerine ait tek bir sakrament olan "Consolamentum"u uygulamalarıdır. Kişinin cemaate üyeliği consolamentum almasına bağlanmıştır. Katharlar'ın Fransa'nın Languedoc bölgesinde fazlaca etkili olmaları Kilise'yi harekete geçirmiş ve IV. Haçlı Seferlerinde Simon de Monfort'u Katharlar üzerine göndermiştir. Ayrıca Katharlar'ın yaşadıkları dönemler Kilise'nin engizisyon mahkemeleriyle, heretik olduğunu düşündüğü kimseleri cezalandırdıkları döneme denk geldiğinden birçok Kathar engizisyonun heretikler için uygun gördüğü "auto de fe"ye^[38] maruz kalmışlardır. Dominiken tarikatı da Katharlar'ın yakalanmasında etkin rol oynamış heretikleri Kilise'ye derhal teslim etmişlerdir.^[39]

Son yıllarda Katarlar üzerine yapılan çalışmalar, bu grup hakkındaki geleneksel yaklaşımların yanı sıra, "septik yaklaşım" olarak adlandırılan yeni bir paradigmayı da gündeme getirmiştir. Bu yaklaşıma göre, Katarların tarihte hiç var olmamış, Katolik Kilisesi tarafından yaratılmış hayali bir düşman olabileceği iddia edilmiştir. Bununla birlikte, tarihçiler arasında bu konudaki tartışmalar, "gelenekselciler" ve "septikler" arasında bir ayrışmaya yol açmıştır. Ancak, bu iki uç arasında konumlanan ve Katarların Maniheist kökenini reddederken, septik yaklaşımı da çeşitli noktalarda eleştiren bir ara pozisyonun doğmakta olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, makalede savunulan Maniheist köken tezi, klasik literatüre dayanmakla birlikte, mevcut tartışmaların çok sesliliğini yansıtan bu yeni çerçevenin de hatırı sayılır bir temele sahip olduğu göz ardı edilmemelidir.^[40]

XII. yüzyıl ve sonrasında yaşanan ayrılıklar genellikle Kilise'yi fazla zenginliği ve teolojik kararları yönünde eleştirenler tarafından yapılmıştır. Bu eleştiri-

[38] Yanan odun yığınlarına atarak cezalandırma yöntemi

[39] Sean Martin, *Ortaçağ'da Avrupa'da Alevi Hareketi Katharlar*, çev. Barış Baysal (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2009), 82-83.

[40] Ayrıntılı bilgi için bkz: Feyza Saçmal-Kemal Ataman, "Köken Tartışmaları Ekseninde Katarlara Dair Tarih Yazımındaki Güncel Paradigma Değişikliği" 18/1 (2021).

ler bazen sistemli bir grup tarafından yapılırken bazen otoriteye tepki gösterme cesareti bulan teologlar tarafından dile getirilmiştir. İlk reformistlerden biri olarak görebileceğimiz ve “reformun sabah yıldızı” olarak tanınan John Wycliffe de Kilise’ye eleştirilerini açıkça dile getiren nadir teologlardandır. Wycliffe, ruhban sınıfının Hz. İsa ile çelişen yaşam şekline dikkat çekmiş, fakir olan İsa’dan zengin ve güçlü Kilise’ye gerçekleşen evrimin yanlışlığını dile getirmiştir. Ayrıca Kilise’nin İncillere ulaşımı kısıtlamasını yanlış bulmuş ve İngiliz halkı için İncilleri İngilizceye çevirmiştir. Wycliffe, yaptığı çevirilerde diğer İncillerden farklı anlaşılabilir bazı yorumlamalara başvurmuş örneğin evharistiya ayinindeki et ve kanın gerçek olarak düşünülmesinin imkânsızlığına dikkat çekerek bunların temsili kullanıldıklarını savunmuştur.^[41] Bu görüşleri sebebiyle Kilise tarafından aforoz edilmiş ve üniversiteden uzaklaştırılmıştır. Ancak bu önlemler yeterli olmamış Wycliffe’in takipçileri ve öğrencileri “Lollardlar” olarak örgütlenerek Kilise’yi uzun yıllar uğraştırmışlardır. Lollardlar engizisyon kararları neticesinde cezalandırılmış, Wycliffe’in kemikleri de mezarından çıkarılarak yakılmıştır. XIV. Yüzyılın sonlarında Bohemya’da benzer bir harekete öncülük eden Jan Hus’un kaderi de farklı olmamıştır. Özellikle “milli Kilise”ye yaptığı vurgu sebebiyle Kilise’nin dikkatini celbetmiş ve Konstanz Konsili’ne çağırılmıştır. Bu konsilde Hus’tan deklar ettiği otuz heretik düşünceden vazgeçmesi aksi takdirde aforoz edileceği belirtilmiştir. Hus, görüşlerini yinelemiş ve esas yanlışın Kilise’de olduğunu beyan etmiştir. Bunun üzerine 1415’te engizisyon mahkemesi tarafından suçlu bulunarak kazıkta yakılmıştır.^[42] Wycliffe’te olduğu gibi reform isteyen Kilise karşıtları Bohemya’da “Hussitler” adı altında örgütlenirse de bir süre sonra Kilise onların da sonunu getirmiştir. XVI. Yüzyıla doğru reform isteyenlerin çoğalması, Kilise’nin zenginliğine getirilen eleştiriler artmış ve neredeyse Luther reformu kaçınılmaz hale gelmiştir. Öyle ki, Katolikliğin merkezi olan İtalya’da dindar Katolik rahip ve teologlar arasında bile hoşnutsuzluklar belirgin hale gelmiştir. Örneğin Francis of Assisi, Katolik bir tarikatın öncüsü olarak Kilise’nin zenginliğini, lüks düşkünlüğünü eleştirmiştir. Yine aynı şekilde Girolamo Savonarola Dominiken bir din adamı olarak Kilise’nin yersiz harcamalarına getirdiği eleştirileri ve ikonoklast fikirleri sebebiyle heretik ilan edilmiş ve kazığa bağlanarak yakılmıştır.^[43] Savonarola ve Assisili Francis, Kilise’nin XIV. Yüzyıldan itibaren heresi algısındaki büyük değişim için en dikkat çekici emsallerdir. Bu dönemde, özellikle Rönesans’ın etkisiyle birlikte endüljanslara olan ilginin arttığı ve zenginliğin fazlaştığı bir ortam oluşmuştur. Kilise, heresiği prensipte her ne kadar dini sapmalar olarak açıklasa da dindar Katolikler içerisinde kendisine karşı çıkan sesleri heretik ilan etmesiyle “heretik” kavramını “Kilise karşıtlığı” kavramına indirgemıştır.

[41] Christopher Lensch, “The Morning Star Of The Reformation: John Wycliffe”, *Western Reformed Seminary Journal* 3/2 (Ağustos 1996), 53.

[42] Hakan Olgun, *Luther ve Reformu Katolisizm’i Protesto* (İstanbul: Eskiyeeni Yayınları, 2017), 32.

[43] Lulian Mihail Vasile, *Girolamo Savonarola* (Lucian Blaga University of Sibiu, 2012), 28.

1.2.2. Toplumsal-Siyasal Gerekselere Bağlı Olarak Heresi

Heretik ifadesinin kapsam alanının genişlemesi, Savonarola ve Assisili Francis ile son bulmamış Kilise kendisine zarar veren pek çok gruba ve şahsa yönelik takibatlarını ve baskılarını sürdürmüştür. XII. Yüzyılda Fransız askeri bir birlik olarak tarih sahnesinde kendine önemli bir yer edinen Mabel Tarikatı Şövalyeleri de Katoliklikten ayrı bir dini grup olmamış yalnızca bazı politik meselelerde Kilise ile çıkar çatışması yaşamıştır. Dini kimlik olarak Katolik olan bu grup için Kilise asılsız iddialar ortaya atarak dokuz kişilik bu askeri grubun heretik ilan edilmesine ve yakılmalarına sebep olmuştur. Yine aynı şekilde Avrupa tarihinin her döneminde etkin şekilde görülen cadı avı da heretik sayılmak için farklı inanç biçimini benimsemenin tek gerekçe olmadığını göstermektedir. Öyle ki, Katolik Kilise kendisini Katolik olarak tanımlayan çoğunluğu kadınlardan oluşan bazı kimseleri büyü yaptıkları, şeytan ile ilişki içinde oldukları, veba, tifo gibi hastalıklara sebep oldukları gibi gerekçelerle engizisyon mahkemelerinde yargılamış ve kendilerini savunma imkânı tanımadan heretik oldukları düşüncesiyle yakılmalarına karar vermiştir. Bu hadiseler, Kilise'nin toplumsal aykırılıkları, politik ve ekonomik çatışmaları da heretikliğe dâhil ettiğini gösterir niteliktedir. Çoğu zaman heretiklik, yalnızca Kilise'ye ve inanca yönelik bir küfür değil, içinde bulunulan topluma ihanet olarak görülmüştür.^[44] Bu meselenin anlaşılması, tarihsel olarak Katoliklerin yüz karası şeklinde hedef gösterilmesinden ziyade Avrupa tarihini sarsan bu hadisenin aslında Kilise organizması ile bağdaştırılması gerektiğini ve Katolik itikadı eleştirisi yerine çıkar odaklı hareket eden teopolitik örgütlerin hedef alınması gerektiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Bu yüzyıllarda Müslüman ve Yahudiler de Kilise'nin karşısında konumlandırılmış, “ilahi ve insani hukukun dışında” görülerek yok edilmeye çalışılmışlardır.^[45] Ancak dikkat çeken husus şudur ki, Kilise babalarının eserlerinde ve “Canon law” olarak ifade edilen Kilise hukukunda dahi Hristiyan olmayanlar şeklindeki sınıflandırmada heretikler, Müslüman ve Yahudilerden bağımsız özel bir statüde değerlendirilmiştir.^[46]

1453'ten itibaren Müslümanlara karşı tutum daha da sertleşerek aslı olmayan bilgilerin Avrupa içinde yayılması hız kazanmıştır. Öyle ki Türkler özelinde İstanbul'un fethi ile ilgili bakirelere ve rahibelere tecavüz edildiği, erkek çocukların kadın olarak kullanıldığı, keşişlere kötü muamelelerde bulunduğu ve Aya-sofya'ya büyük zararların verildiği gibi kaynağı belli olmayan pek çok söylenti üretilmiştir.^[47] Hristiyanların, Müslümanlar hakkında böylesi söylentiler yaymaları

[44] Charlotte Methuen, “History and Heresy in the Lutheran Reformation”, *Reformation & Renaissance Review* 24/1 (02 Ocak 2022), 8.

[45] Lopez, “Beyond Eurocentrism and Orientalism”, 452.

[46] Lopez, “Beyond Eurocentrism and Orientalism”, 455.

[47] Nancy Bisaha, *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks* (Phila-

İslam'ın hakimiyetini bir tehdit olarak görmelerinin sonucudur. Zira Hristiyanlar Kudüs'te ilk kez Müslümanlarla karşılaştıklarında onları Hunlar, Almanlar gibi başka bir barbar kavim olarak görerek önemsememişler fakat ardından İslam'ın mesajı açığa çıkıp yeni bir din olarak anlaşılınca Müslümanlar en büyük sapkınlar olarak görülmeye başlamışlardır.^[48] Müslümanlar hakkında yaygın kanaatlerden biri de onların pagan oldukları hatta şeytana taptıklarıdır bu sebeple bazı kaynaklarda Müslümanlar için heretik ifadesinin yer aldığı bile saptanabilir.^[49] Yahudiler için ise durum biraz daha farklıdır. Onlar ilk dönemlerde heresinin bir parçası olarak görülerek Ferisiler adı altında ciddi bir tehdit olarak görülmeseler de ilerleyen dönemlerde farklı bir din olarak kabul edilmiş ve bu durum Yahudilere karşı öfkenin artmasına neden olmuştur. Nitekim onlar, İsa'yı bizzat görmüş olmaları ve Tanah'a bağlı olmalarına rağmen İsa'nın öldürülmesinden sorumlu tutulmuşlardır. Erken dönem Hristiyan literatüründe, Yahudiler, hizipçi, mezhepçi, bağınaz, tutucu gösterilerek okuyucu için heretik hale getirilmeye çalışılmış özellikle de Eusebius ve diğer Grek yazarlar Yahudiliğin heretik doğasına dikkat çekmişlerdir.^[50] Ancak yine de belirtmelidir ki Yahudiler ve Müslümanlar bu dönemde heretiklerle beraber anılsalar da Hristiyanlık içinden bir kopuş olarak görülmemekte ve esas heresi düşüncesinden farklılık arz etmektedirler. Örneğin, Michael Frassetto, "*Heretics and Jews in the Writings of Ademar of Chabannes and the Origins of Medieval Anti-Semitism*" metninde "Batı Hristiyanlığında Yahudi ve heretikten daha büyük düşman yoktu" derken bu ikisi arasında ayrım yapmıştır. Bu metinde dikkat çeken bir ifade de "Christendom" ifadesidir. Yahudiler, heretikler, cadılar, deccal "Christendom"un karşısında konumlandırılmıştır. Bu terimin kullanımı, ötekine bakışın yalnızca teolojik olmadığını, heretikliğin politik bir boyutu olduğunu da göstermektedir. Zira "Christendom" ifadesi Batı Hristiyan kimliğini ifade eden politik ve dini bir söylemdir.

Sonuç olarak, bu yüzyıllarda antisemitizm ve İslam karşıtlığı var olmuş ve sonraki dönemlere bu anlayışı miras bırakmıştır fakat özellikle I-XII. Yüzyıllar arasında heretik denildiğinde anlaşılan ilk şey, Hristiyanlık içindeki teolojik hizipleşmelerdir. XVI. Yüzyıla kadarki süreç içerisinde ise politik, ekonomik, toplumsal çıkar çatışmaları neticesinde heretik kavramının anlamı genişlemiştir.

---

delphia: University of Pennsylvania Press, 2004), 63.

[48] Bülent Şenay, *Christian Zionism Theopolitics and Biblical Myth-making* (Editura Universitatii din Bucureşti, 2021), 77.

[49] Lopez, "Beyond Eurocentrism and Orientalism", 458.T

[50] Elukin, "Judaism", 56.

2. LUTHERCİ REFORMUN KATOLİK PERSPEKTİFİNDEN HERETİK OLARAK ALGILANIŞI (XVI. YÜZYIL)

Latince’de “bir şeye yeniden şekil verme” anlamına gelen “reformare” ve “reformatio” kelimelerinden türeyen “reform” ve “reformasyon” kavramları XVI. yüzyılda dinin aslına dönme hareketi olarak tanımlanmış ve daha çok Kilise’yi dinin esaslarına zarar verdiği gerekçesiyle eleştiren gruplar tarafından sahiplenilmiştir.^[51] Kilise’nin yozlaşması ve din sömürüsü yapması nedeniyle Kilise’ye karşı duran hareketler kendilerini reformist olarak tanımlasalar da “reform” kavramı aslında kimin nokta-i nazarından bakıldığına göre değişiklik göstermiştir. Örneğin Katolik bakış açısına göre reformist fikirler heretiklikle eş görülmüş ve bir ıslahı veya aydınlanmayı ifade etmemiştir. Hatta Katolikler, Luther’in reform hareketi karşısında bir karşı reform yaptıklarından bazen kendilerini esas reformist olanlar olarak bile nitelendirmişlerdir. Bizim buradaki amacımız herhangi bir tarafın reformist olduğuna karar vermek veya XVI. yüzyılda ortaya çıkmış tüm reform hareketlerini irdelemek değil, bu yüzyılda heretik tanımlamalarının neye göre yapıldığını araştırmaktır. Öyle ki, reform hareketlerinin öncüleri bile genellikle kendilerini reformist olarak tanımlamamışlar onların takipçileri bu nitelemeyi kullanmışlardır.^[52]

Reform hareketi söz konusu olduğunda, özellikle Luther’in reformunun akla gelmesinin temel nedenlerinden biri, bu hareketin ilk başarılı reform girişimi olarak tarihe geçmesidir. Luther’in tarih sahnesindeki tek reformist şahıs olmadığını gördük. Ancak o, reformu başarıya ulaştırmış ilk kişidir. Zira kendisinden önceki reformistler çok ağır cezalar almış, yakılarak öldürülmüşler ve takipçileri de aynı kadere mahkûm olmuşlardır. Ancak Luther’in yaşadığı dönem birçok açıdan reformun gelişmesine olanak sağlamıştır. Bunlardan ilki, ekonominin paraya doğru evrilmesidir. Bu durum, Avrupa’da toprağa bağlı zenginliğin yerini paraya bağlı zenginliğin almasını sağlamıştır. Böylece, Prenslikler güç kazanmaya başlamışlar ve Papa’nın otoritesini sorgular hale gelmişlerdir. İkincisi, reform öncesinde Avrupa’nın içinde olduğu kargaşa halidir. Avrupa ülkeleri kendi içlerinde birçok savaş yaşamış hatta yüzyıl süren İngiltere-Fransa savaşı her iki ülkeyi de ciddi derecede yaralamıştır. Dolayısıyla yeni iç karışıklıklar ve savaşlar Avrupa halkının istediği bir şey değildir. Diğer bir sebep, matbaa makinesinin icat edilmesidir. Matbaa makinesinin icat edilmesiyle aydınlanma başlamış, insanların kitaplara ulaşması kolaylaşmıştır. Tercüme faaliyetleri de yaygınlaşmış Arapçadan, Türkçeden, Grekçeden eserler tercüme edilerek ilim dünyası canlanmıştır. Bahsetmekte yarar gördüğümüz bir diğer sebep ise Luther reformunun başladığı dönemin Osmanlı İmparatorluğunun en parlak dönemlerine denk gelmesidir. Kanuni Sultan Süleyman’ın Viyana kapılarına kadar geldiği bu dönemde Avrupa’nın esas mese-

^[51] Jacques Waardenburg, “Reform”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2007, 34/530.

^[52] Berard Marthaler (ed.), *New Catholic Encyclopedia: Ref-Sep* (Detroit: Cengage Gale, 2002), 12/12.

lesi toprak kaybetmemek olduğundan Luther'in Kilise'ye başkaldırısını önlemek için gecikilmiştir.^[53]

Luther'in temel argümanı, Pavlus'un "Tanrı'nın insanı akladığı, Müjde'de açıklanır. Aklanma yalnız imanla olur. Yazılmış olduğu gibi, 'imanla aklanan yaşayacaktır.'^[54] ifadelerine dayanır. Evanjelik tecrübe diye anılan bu hadisenin ardından Luther, "sola scriptura", "sola gratia" ve "sola fide" olarak özetlediği iman doktrinini deklare etmiştir. Luther'i heretik yapan yalnızca bu değildir Luther aynı zamanda Kilise'nin endüljans uygulamalarına, araf hakkındaki düşüncelerine ve İncil'i tek eline alışına da karşı çıkarak doksan beş tez ile Kilise'ye meydan okumuştur. Bu meydan okuma onun heretik ilan edilmesiyle ve ardından pek çok kez Roma karşısında hesap vermesiyle sonuçlanmıştır. Berndt Hamm'ın deyimiyle Orta Çağ'da Reform dönemi sapkınlığın özü olarak kabul edilmiştir.^[55] Reformistler kendilerini Katoliklikten bağımsız bir akım olarak tanımlamasalar da Katolikler, Kilise karşıtlığı gerekçesiyle Luther ve takipçilerini heretikliğe mahkum etmişlerdir. XVI. Yüzyıl'da farklı coğrafyalarda Zwingli, Erasmus, Calvin gibi başka reformistler de Kilise'ye eleştirileri sebebiyle heretik ilan edilerek kovuşturmaya tabi tutulmuşlardır.

Reform hareketi doğası gereği, birden fazla ortodoksi ve heresi tanımı ortaya çıkarmıştır. Luther, kendi açısından esas heretiğin Kilise olduğunu ilan etmiş ve Kilise'nin heretik ilan etmesi gereken pek çok kişiyi gözden kaçırdığını iddia etmiştir. Böylece heretik tanımlamasının Papa'nın yetkisinden alınarak genel konsillere verilmesini önermiştir. En nihayetinde 25 Eylül 1555'te Augsburg Din Barışı ile Protestanlık mezhep olarak tanınmış ve Protestanlar da Hristiyanlık içinde bir ortodoksi haline gelmişlerdir. Günümüzde bir mezhep olarak tanınan ve "heretik" kavramı ile nitelenmeyen Protestanlar, Hristiyanlık içinde "heresi"nin dönüşüm yaşanmasına önemli katkıda bulunmuşlardır. Bu yönüyle incelendiğinde XVI. Yüzyıl'ın erken dönem ile en önemli farkı, Kilise'nin çok daha söz sahibi olması ve çıkarları doğrultusunda "heresi" tanımını genişletmesidir. Kilise'nin politik kararlara etkisi, ekonomik zenginliği göz önünde bulundurularak "heretik ilan etme" mekanizmasını daha sistematik çalıştırdığı görülmektedir. İlk başlıkta yer verdiğimiz Kilise babalarının yaklaşımı daha çok teolojik temelli hizipleri "heresi" olarak görme eğilimindeyken VII-VIII. Yüzyıllarda Kilise'ye bağlı grupların yalnızca Kilise'nin çıkarlarına ters hareketleri neticesinde heretik ilan edilebildiklerini gördük. Bu süreç bir nevi XVI. Yüzyıla zemin hazırlayan ve Kilise'nin güçlendiği paratoner bir süreçtir. XVI. Yüzyıl ise Kilise'nin gücünün doruk noktasında olduğu ve hem teolojik hem siyasal ve ekonomik yenilik yanlısı

[53] Ayrıntılı bilgi için bkz: Diarmaid MacCulloch, *The Reformation: A History* (New York: Viking Adult (Penguin Books), 2003).

[54] (İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi,2016), Rom. 1:17.

[55] Methuen, "History and Heresy in the Lutheran Reformation", 4.

düşünceleri cebren bastırmaya çalıştığı ve dönem dönem de başarıya ulaştığı bir zaman aralığıdır. Ancak her zirve dönemden sonra yaşanan düşüş gibi Kilise de bu zirve döneminin ardından Luteran reform tarafından kendisinde değişiklikler gerçekleştirmesine sebep olacak bir döneme girmiş ve çeşitli karşı reformlar ile yeni bir süreç başlamıştır. Bu dönemde, teolojik sebeplerden ötürü heretik ilan edilen isimler de mevcuttur. Örneğin, Michael Servetus gibi figürler, Katolik otoritesine karşı çıkan sadece siyasal ya da ekonomik sebeplerle değil, aynı zamanda teolojik farklılıkları nedeniyle heretik ilan edilmiştir. Bu durum, XVI. yüzyılda teolojik gerekçelerin heretiklik tanımında hâlâ belirleyici bir faktör olmaya devam ettiğini göstermektedir.^[56]

3. REFORM SONRASI HERETİK ALGISI (XVI. YÜZYIL SONRASI)

Reform sonrası Katoliklik, Hristiyanlık içindeki farklı mezheplerin kabulü ile artık tek bir otorite olmaktan çıkmıştır. Bu sebeple Kilise de artık yeni konsiller düzenleyerek kendi içerisinde bir dönüşüme gitmiş ve böylece Hristiyanlık içindeki bölünmeler için gelişi güzel bir şekilde “heretik” ifadesinin kullanılması kısıtlanmıştır. Hristiyanlık içerisindeki mezhep ve görüş farklılıklarının kabulüyle birlikte artık düşman dışarda aranmaya başlamış ve ilk hedefler medeniyet kavgasının yaşandığı Müslümanlar ve Yahudiler olmuştur. Avrupa tarihi boyunca, İsa düşmanları olarak görülen Müslümanlar ve Yahudiler için hali hazırda var olan öfke hem Katolikler tarafından yaşatılmaya devam edilmiş hem de Protestanların yeni hedefi haline gelmiştir. Reform hareketine kadar Müslümanlar ve Yahudiler, Katolikler nazarında daima düşman olarak görülmüşse de aydınlanma, reform ve rönesans dönemi olarak ifade edilen süreçte bu algının değişmesi beklenmiştir. Bu beklenti yersiz değildir zira Protestanlar, Katolikler ile yapılan büyük savaşları atlatmışlar ve inanç özgürlüğünün önemini kavramışlardır. Fakat Yahudiler ve Müslümanlara yönelik tavırda belirgin bir fark yaşanmamıştır. Hatta Luther, diğer reformistler ve hümanistler Türklere karşı savaşa çağrılar yapmışlar ve onları yeni heretikler ilan etmişlerdir. O dönemde Müslümanları temsil eden en aktif güç Türkler olduğu için genellikle yazılan metinler Türkler söz konusu edilecek yazılmıştır. İslam bir din olarak değil, Muhammed takipçisi barbarların cihat projesi olarak görülmüş veya görülmek istenmiştir. Reform sonrasında dahi değişmeyen bu düşmanlık Müslümanların gücünün bu dönemde had safhaya ulaşmasıyla açıklanabilir. Avrupa’yı zarara uğratabilecek ortak bir düşman olan Müslümanlara karşı çeşitli risaleler yazılmış, Türkler ile ilgili yeni imajlar yaratılmıştır. Bu mücadele haç ve hilalin mücadelesi olarak sunulmuş ve “Avrupa merkezci” tarih anlayışının temelleri atılmıştır.^[57]

^[56] Ayrıntılı bilgi için bkz: Talha Fortacı, *Teslis Karşısı Bir Hristiyan Michael Servetus* (İstanbul: Kabalcı, 2023).

^[57] Gerard Delanty, *Avrupa'nın İcadı*, çev. Hüsamettin İnaç (Ankara: Adres Yayınları, 2014), 94.

Luther'in deyimiyile, Muhammedanlar, İsa'nın Tanrı oğlu olduğunu ve dirildiğini kabul etmedikleri için sapkın heretiklerdir.^[58] Luther'in İslam hakkındaki kanaatleri ne yazık ki, akademik yaklaşımdan uzak şekilde elde edilmiştir. Bunun en açık örneği onun, İslam'ı, Türk kimliği üzerinden değerlendirmesi ve eleştirilerinin İslam itikadına yer vermeden Türklerin politikalarını hedef almasıdır. Luther'in bilgileri o kadar sınırlıdır ki o, Türklerin Cuma gününü mukaddes saymalarını bile paganlık adetleri ile ilişkilendirmiştir.^[59] Luther'in ilerleyen süreçte Müslümanlar ile ilgili kaleme aldığı metinlerde yer yer farklı değerlendirmeler yer almış örneğin onları, daha önce paganlıkla suçlarken başka metinlerde Ariusçular'a benzeterek heretik olmalarının kaynağını buraya dayandırmıştır.^[60]

Luther'in eleştiri noktalarından bir diğeri İslam'ı, Hristiyanlık ile kıyaslayarak anlamaya çalışmasıdır. O, peygamberin savaşlara katılmış olmasını, İslam'daki din-devlet bütünlüğünü Kilise'nin devlete müdahalesi ile eş tutmuş ve bu yönden seküler düşüncüyü İslam'a da uyarlamaya çalışmıştır. Eleştiri noktalarından bir diğeri Türklerin evlilik anlayışları ile ilgilidir. Luther, Türk erkeklerinin on-yirmi kadına kadar evlenebildikleri gibi aslı olmayan iddiaları öne sürerek, onların evliliği aşağılayarak Tanrı'nın gazabını üzerlerine çektiklerini dile getirmiştir.^[61] Buradan da anlaşılacağı üzere Luther, Müslümanlar'a yönelik eleştirilerinin geneline Türkler ile sınırlayarak herhangi bir milliyet-din ayırımına gitmeden Türklüğü İslam ile eşitlemiş ve indirgemeci bir yaklaşımla İslam'ı ele almıştır.

Luther'in Türk ilerleyişine getirdiği yorum da zaman içinde değişiklik göstermiştir. Başlarda Türkleri Tanrı'nın sopası olarak görmüş ve Hristiyanların kendilerini düzeltmeleri için bir uyarı olarak izah etmiştir. Fakat Türk tehdidi Viyana'ya kadar gelince Hristiyan halkı Türklerle savaşmaya davet etmek için metinler kaleme almıştır. Luther'e göre, Yuhanna'da yer alan "sizin üstünüze bir kılıç getireceğim... ulusların en kötüsü, sizin evlerinize sahip olacak" sözlerinde kastedilen Türklerdir. 1529'da "Türlere Karşı Savaş Hakkında" isimli risaleyi kaleme almış ve orada "Türk'ün inancı Yahudi, Hristiyan ve putperest inançlarının yamalı bir bohçasıdır" demiştir.^[62] 1541'de de "Türlere Karşı Duaya Çağrı" metnini yazmış ve Türklerle karşı birlik olma çağrısında bulunmuştur. Hümanizmin temsilcisi Erasmus da Luther ile benzer görüşler öne sürerek Türklerin, insan dışı barbarlar olduklarını ve Hristiyanlığa döndürülmeleri gerektiğini vurgulamıştır.^[63] Dante, İslam peygamberini cehennemde tasvir etmiştir, yine aynı şekilde John Mil-

[58] Önder Canveren, "Martin Luther'in İslam ve Türkler hakkındaki değerlendirmeleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 42 (Ekim 2014), 156.

[59] Koray Er, *Tanrı'nın Sopası Türkler* (İstanbul: Historia, 2018), 37.

[60] Olgun, *Luther ve Reformu Katolisizm'i Protesto*, 202.

[61] Martin Luther, "Table Talk", çev. William Hazlitt (Grand Rapids, 23 Mart 2004), 229.

[62] Hakan Olgun (ed.), *Teolojik Uyum Sorunu Luther ve İslam* (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2008), 42.

[63] Bisaha, *Creating East and West*, 175.

ton “Kayıp Cennet”te, şeytanı Doğu tarafından bir Müslüman hükümdar olarak resmetmiştir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Orta Çağ’ın günah keçisi Yahudiler de bu dönemde Müslümanlarla ortak olmaktan, onlara yardım ve yataklık yapmaktan sorumlu tutulmuşlardır. Katoliklerin zihninde var olan Mağribi, Sarazen gibi ötekileştirmeler, Protestanlık ile devam etmiş ayrıca Yahudi vurgusu artmıştır. Protestanlık bağlamında Yahudi ilişkileri değerlendirilirken öncelikli olarak Martin Luther’in ele alınması, tarihsel olarak reform hareketinin genellikle Luther ile başlatılmasından ve özellikle de Yahudilerle ilişki bağlamında broşürleri ve vaazları ile Yahudiler hakkında birçok söylemde bulunmasındandır. Luther’in Yahudilere karşı tutumu başlarda yumuşak olmuş onları Hristiyan olmaya davet etmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda Yahudilerden beklediği desteği görememesi, istediği oranda ihtidanın gerçekleşmemesi Luther’i kızdırmıştır. Aradan geçen yirmi yılın ardından bu defa Luther “Yahudiler ve Yalanları” üzerine isimli metni kaleme almış ve Alman halkının Yahudilerle mücadelesi için bir yol haritası belirlemiştir. Bu mücadelede Luther’in ilk önerisi onların, sinagog ve okullarının ateşe verilmesidir. Luther diğer önerilerle devam eder: “İkincisi evlerinin de yerle bir edilmesi ve yıkılmasını tavsiye ediyorum... Üçüncüsü, bu tür putperestlik, yalan, lanet ve küfürlerin öğretildiği tüm dua kitaplarının ve Talmud yazılarının onlardan alınmasını tavsiye ediyorum... Dördüncüsü, hahamlarının bundan böyle ders vermeleri yasaklanmalı... Beşincisi, Yahudiler için karayollarında güvenlik önlemleri tamamen kaldırılmalı... Altıncısı, ...tefecilik onlara yasaklanmalı ve her türlü nakit, gümüş ve altın hazineleri onlardan alınıp saklanmak üzere bir kenara bırakılmalıdır... Yedinci olarak, genç, güçlü Yahudilerin eline bir balta, çapa, kürek, değnek olarak ekmeleklerini alın teriyle yemelerini tavsiye ederim. Son olarak Fransa, İspanya, Bohemya gibi diğer ulusların sağduyusuna öykünelim, onlarla birlikte teceliklerinin bizden ne kadar çaldığını hesaplayalım, bunu dostane bir şekilde bölelim ama sonra onları sonsuza dek ülkeden çıkaralım” tavsiyelerinde bulunmuştur.^[64] Luther, Yahudilerle mücadele edilmesi gerektiğini İncil ile temellendirerek davasını gerekçelendirmeye çalışmıştır. Matta 3:7, 12:34, 23:33 ve Luka 3:7’de Yahudilerden engerekler soyu olarak bahsedildiğini hatırlatmıştır. Luther, “Musa’yı öylesine Alman kılmak isterdim ki, hiç kimse onun bir Yahudi olduğundan kuşkulanasın!” diyerek Musa’nın Yahudiliğine de hayıflanmıştır.^[65] Musa’nın Yahudiler için çabasını da yersiz görmüş, Musa bırakıyorsa da Yahudiler denizde boğulsalardı demiştir.^[66] Luther’in Yahudilerden bu denli nefret etmesinin ardındaki sebeplerden biri Yahudilerin seçilmiş olduklarına dair inançlarıdır. Luther, bu böbürlenmenin yersiz ve mesnetsiz olduğunu ifade etmiştir. Luther’in değindiği ikinci konu Yahudilerin Mesih beklentisidir. Ona göre, Mesih zaten geldiği için Yahudilerin hala bu beklentide ol-

[64] Alistar E. McGrath-Darren C. Marks (ed.), *The Blackwell Companion to Protestantism* (Malden, MA: Blackwell Pub, 2004), 373.

[65] Michael Mullett, “Luther: Tutucu mu Devrimci mi?”, *İletişim Yayınları* 4 (Nisan 1984), 21.

[66] Martin Luther, “On the Jews and Their Lies”, çev. Martin Bertram, Martin LUTHER, (2009), 4.

maları aptallıktır. Luther, Yahudi karşıtı sözlerine şöyle devam eder: “Hristiyanlar gerçek bir Yahudi’den daha öldürücü bir zehre ve korkunç bir düşmana sahip değildir. Yahudiler uğursuz yılan ve küçük şeytandır.”^[67] Yahudiler, Avrupa hakimiyeti altında uzun yıllar yaşadıklarından Hristiyanlarla tecrübeleri, Müslümanlara göre daha fazladır. O dönemde Müslümanların hakim güç olması onları, Hristiyan baskısından belli oranda uzak tutmuştur. Fakat Yahudiler’in heretikliği yalnızca Luther tarafından değil pek çok reformist isim tarafından dile getirilmiştir. Calvin, Luther kadar sert ifadeler kullanmasa da ahit teolojisini Yeni Ahit’in, Eski Ahit’in çok daha gelişmiş bir formu olduğu tezi üzerine kurgulamıştır.^[68]

Reformistlerin Yahudi karşıtı söylemleri, antisemitizmi beslemiş Hitler Almanyası’nda Luther’in görüşleri, Holokost’a zemin hazırlamıştır. Ancak burada şöyle bir ayrıma gitmek yerinde olacaktır. Luther’in Yahudi karşıtlığı teolojik temele dayanır. O, Yahudilerin Hristiyan olmaları halinde Tanrı’nın sevgili kulları olacağını söylerken Hitler’in Yahudilere karşı düşmanlığı milliyet düşüncesine dayanır. Hitler, Luther’in Yahudi karşıtı söylemlerini dindar Hristiyanlara hatırlatarak her halükarda kendine destek toplamaya çalışmıştır.

Antisemitik ve İslamofobik nefret söylemleri, köklerini işte böyle bir temelden beslenerek atmıştır. Avrupa Hristiyanlık tarihi geçmişten günümüze ben ve öteki olarak konumlandırılmış ve ötekinin hangi din ve mezhebe mensup olduğu sorgulanmaksızın heretik kabul edilmiştir. Merkez, Anglo-Sakson beyaz Hristiyanlar öteki ise döneme ve şartlara bağlı olarak değişiklik arz etmiştir. Ancak değişmeyen tek şey diğer din mensuplarının heretikliği ve öteki oluşudur. Burada, her dinde belli bir kafir algısının olduğu da unutulmamalıdır fakat belirtilmek istenen kafire, heretiğe karşı tutumun şeklidir. Reform sonrasında heretik kabul edilen Müslümanlara karşı tutum İslamofobi üzerinden İslam’ın terör ile bağdaştırılması olurken Yahudilere karşı tutum Holokost ve miras alınmış antisemitik eylemlerin devamıdır. Ancak günümüze doğru dünya siyasetine bakıldığında Hristiyanların Holokost’u unutturmak için büyük çaba sarf ettiklerine ve Hristiyan cemaatlerin utançlarını dile getirdikleri bildiriler yayınladıklarına şahit oluyoruz. Protestan Kilisesi Yahudi halkı ile ilişkilerini yeniden düşündüklerini “Theology of the Churches and the Jewish People” metnini yayımlayarak bildirmişlerdir. Yahudi Hristiyan ilişkilerini yeniden tasavvur etmeye girişen bireysel Protestan İncil bilginleri, tarihçiler, ahlak bilimciler ve ilahiyatçılar da hayli fazladır. Bunu üstlenen İngilizce konuşan ilahiyatçıların kapsamlı olmayan bir listesi şöyle sıralanabilir: Rosemary Ruether, Paul M. von Buren, R. Kendall Soulen ve Marvin Wilson antisemitizmi yok edebilecek çalışmalar sunmuşlardır. Ancak maalesef İslamofobi’nin çözümüne dair önerilerin var olması bir yana uluslararası platformlarda İslamofobi denen bir olgunun var olup olmadığı bile tartışma konu-

[67] Hakan Olgun, *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu* (İstanbul: Minelnihal, 2019), 300.

[68] Breno Macedo, “Covenant Theology In The Thought of John Calvin: From The Mosaic Covenant To The New Covenant”, *Fides Reformata* 21/1 (2016), 141.

su yapılmaktadır. Bu çalışmanın amacı, heretikliğin var oluşunu bir problem olarak göstermek değil, takınılacak tutum konusunda daha açık ve samimi önerilerin gerekliliğini ortaya koymaktır. Örneğin “heresi” (hairesis: (Grekçe)) kavramının etimolojisi incelendiğinde bu kavramın milattan önce felsefe okullarında negatif bir çağrışımının bulunmadığı ve yönelim, ekol gibi anlamlara geldiği ancak İsa sonrası hakikatin Kilise’ye bağlı olduğu bir döneme girilmesiyle “yanlış öğreti” anlamına gelecek şekilde evrildiği görülmüştür.^[69] Anlamdaki bu değişim önemlidir çünkü terimi inananları yanlış yönlendirebilecek bir şey olarak işaretlemiş ve böylece aşağılayıcı anlamını sağlamlaştırmıştır. Bu da sapkınliğin bir zamanlar nötr bir terimken, daha sonra Kilise’nin ortodoksluğunu korumaya çalışmasıyla son derece olumsuz bir anlama dönüştüğünü göstermektedir. Burada teklifimiz daha önceki taşıdığı anlam üzerinden ilerlemeye devam etmek ve olumsuz anlamın yok edilerek günümüzde de heretik ifadesinin “öteki” olarak belirlenen kişiye veya gruplara yönelik olumsuz tavırları gerektirmediği ve yalnızca farklı bir mensubiyetinin bulunduğu kabul edilerek ortaklıklara odaklanılan çalışmalar yürütmek ve ilişkiler kurmanın imkanının vurgulanmasıdır.

SONUÇ

Heresi, Avrupa Hristiyanlık tarihi boyunca tanımı, kapsam alanı bakımından tartışmalar yaratmış önemli bir meseledir. Heresinin var olabilmesi doğal olarak ortodoksinin belirlenmesine bağlıdır. Tarih boyunca pek çok kurum veya mezhep kendini ortodoksi olarak takdim etse de farklı fikirler olagelmıştır. Dolayısıyla heretikler başlığı altında araştırılan pek çok konu heretiğe hangi nokta-i nazardan bakıldığında alakalı olarak değişiklik göstermiştir. Bu çalışmada ortaya konulmak istenen tam da bu değişimdir. Zira heretik denilince genel kanaat Hristiyan sapkınlar olsa da bunun ancak Hristiyanlığın ilk dönemleri için geçerli olabileceğini gördük. Kilise ve devlet içinde değişen güç dengelerine bağlı olarak itikadi ayrılıklar dışında da heretiklik söz konusu olabilmıştır. Bugün pek çok mensubu bulunan Protestanlığın da bir zamanlar heretik olması bu kavramın değişkenliğinin kanıtıdır.

Üç bölüm arasında genel bir kıyaslama yapılırsa görülecektir ki “heresi” kavramı erken dönemde Kilise babaları tarafından daha çok Yahudiler özelinde kullanılmıştır. Kendilerini Yahudilerden ayrı Mesih’i kabul eden ve Tanrı’nın yeni seçilmiş halkı olarak gören bir yaklaşım hakimdir. İlerleyen süreçte ise Hristiyanlık üzerindeki baskının da azalmasına bağlı olarak “heresi” Hristiyanlıktan kopuşları ifade eden teolojik sapkınlıklar olarak muamele görmüş ve XVI. Yüzyıla doğru bu kavram teolojik eleştirilerin de ötesinde Kilise’ye karşı olmak ile özdeşleştirilen bir indirgemecilik ile sosyal, siyasal ve ekonomik tenkitleri de dahil eden bir şemsiye kavram haline gelmiştir. XVI. Yüzyıl ise Avrupa tarihinde pek çok kavramın yeniden tanımlandığı ve var olan kabullerin değiştiği bir süreçtir. Bu dönemdeki “heresi” algısı reformistlere yönelik olmuş ve aslında bundan önceki tüm “here-

^[69] G. R Evans, A Brief History of Heresy (UK: Blackwell Publishing, 2003), 65.

si” tanımlamalarını kapsayan bir tanımlamanın yapıldığını söylemek mümkündür. Zira reformistler hem Kilise’ye verdikleri ekonomik, siyasi zararlar hem de teolojik açıdan Kilise otoritesini sarsmaları sebebiyle aforoz edilmişlerdir.

Protestanlık “yenilik”, “reform”, “aydınlanma” gibi terimlerle dünya tarihinde kendine yer edinse de pek çok yönden köklere dönüşü savunmuştur. Bunu, “heresi” kavramına getirdikleri yorumlardan da çıkarmak mümkündür zira Protestanların heretik algısı Kilise babalarının heretik algısına bir dönüştür. Nasıl ki Kilise babaları diğer din mensuplarına apolojiler yazmış, heretik görmüş ve Haçlı Seferleri düzenlemişlerse Protestanlar da diğer din mensuplarını heretik kabul etmiş ve ancak Hristiyan olurlarsa muhataplığa layık görmüşlerdir. Luther’in Müslümanlara yönelik kaleme aldığı risalelerinde görüleceği gibi Luther, Haçlı Seferlerine sadece Kilise’nin karışması yönüyle karşı çıkmıştır, seküler bir yaklaşım ile devletin diğer din mensuplarını Hristiyanlaştırmak üzere sefer düzenlemesini desteklemiştir.

Günümüzde ise heretik ifadesi eskisi kadar sık kullanılmamakta daha ılımlı ifadelere yer verilmektedir. Ancak diğer tüm din mensupları ve özellikle Müslümanlar ve Yahudiler ortak tarihsel geçmişe dayandıkları halde İsa’yı Tanrı kabul etmemelerinden dolayı heretik görülürler. Bu durum dünya siyasetine de yön vererek teolojik arka planlı Armageddon savaşı, siyasi arenaya taşınmış Müslüman heretiklerin öldürülmesi ile Mesih’in gelişi arasındaki bağlantı ile canlı tutulmaya çalışılmıştır. Tarihte yaşanan hadiseler, geliştirilen teolojik söylemlerin günümüz siyasi, dini ve ekonomik yapısına etkisi aşikardır. Dolayısıyla günümüzde Yahudi ve Müslümanların düşman heretikler olarak görülmelerinin sebepleri tarihte aranmalıdır.

KAYNAKÇA

- Albayrak, Kadir. “İznik Konsili Öncesinde ve Sonrasında Heretik Hristiyan Akımları”. *Uluslararası İznik Sempozyumu*, 103-137.
- Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: Din Bilimleri Yayınları, Damla Ofset A.Ş., 2005.
- Bisaha, Nancy. *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004.
- Canveren, Önder. “Martin Luther’in İslam ve Türkler Hakkındaki Değerlendirmeleri”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 42 (Ekim 2014): 151-164.
- Coxe, Arthur Cleveland vd. (ed.). *Ante-Nicene Fathers The Apostolic Fathers with Justin Martyr and Irenaeus*. New York: Christian Literature Publishing Co., 1885.
- Delanty, Gerard. *Avrupa’nın İcadı*. Çev. Hüsamettin İnaç. Ankara: Adres Yayınları, 4. basım, 2014.
- Dunn, James D. G. (ed.). *Jews and Christians: The Partings of the Ways*. UK: William B. Eerdmans Publishing Company, 1999.
- Duran, Asım. “Modern Kitap-ı Mukaddes Eleştirisinin Erken Dönem Habercisi Olarak Marcion: Har-nack Sonrası Araştırmalar Bağlamında Bir Değerlendirme”. *Eskiye* 41 (20 Eylül 2020): 461-489. <https://doi.org/10.37697/eskiye.741615>.
- Duygu, Zafer. “Hristiyanlığın Erken Yüzyıllarındaki İsa Teolojisi Tartışmalarında ‘Dinamik Monarşiy-anist’ Akıma Özgü ‘Monoteist’ Kristoloji ve Bunun ‘Ebionit’ Kristolojiyle Mukayesesi”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31 (2018): 329-343.
- Dvornik, Francis. *Konsiller Tarihi: İznik’ten II. Vatikan’a*. Çev. Mehmet Aydın. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, 1990.
- Elukin, Jonathan. “Judaism: From Heresy to Pharisee in Early Medieval Christian Literature”. *Traditio* 57 (2002): 49-66.

- Er, Koray. *Tanrı'nın Sopası Türkler*. İstanbul: Historia, 1. basım, 2018.
- Esen, Saliha. "Katolik Kilisesi'nin Heretik Hareketlerle Mücadelesinde Engizisyon Mahkemelerinin ve Dominiken Tarikatı'nın Rolü". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 7/10 (2020): 68-84.
- Evans, G. R. *A Brief History of Heresy*. UK: Blackwell Publishing, 2003.
- Fortacı, Talha. "Nesturiliğin Ortaya Çıkış Süreci". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018): 63-99.
- Fortacı, Talha. *Teslis Karşısı Bir Hıristiyan Michael Servetus*. İstanbul: Kabalci, 2023.
- Fortacı, Talha. "XVI. Yüzyıl İspanya'sında Heretik Bir Grup: Los Alumbrados (Aydınlanmışlar) ve Mistik Yönelimi". *Bilimname* 49 (2023): 331-358.
- Frassetto, Michael. "Heretics and Jews in the Writings of Ademar of Chabannes and the Origins of Medieval Anti-Semitism". *Church History* 71/1 (Mart 2002): 1-15.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnancı Sözlüğü*. İstanbul: Vadi, 1. basım, 1998.
- Gündüz, Şinasi. "Dinlerde Ayrılık ve Çatışma: Ortodoksi-Heresi Kavgası". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2004): 1-19.
- Hamilton, Janet vd. *Hristiyan Düalist Heretikler*. Çev. Leyla Kuzucular. Ankara: Yurt Kitap Yayın, 2010.
- Herin, Judith. *The Formation of Christendom*. Oxford: Princeton University Press, 2021.
- İşık, Halim. "Hıristiyan Düalist-Gnostik Bir Tarikat Olarak Bogomilizm ve Avrupa Heretik Topluluklarına Etkileri". *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 6/1 (2017): 109-187.
- "Heresy: Christian Concepts". *Encyclopedia of Religion*. Ed. Lindsay Jones. C. 6. Detroit: Thomson Gale, 2005.
- Kaçar, Turhan. "Ebioniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hıristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/2 (01 Ağustos 2003): 187-206. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000149.
- Kessler, Edward. *An Introduction to Jewish-Christian Relations*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Kuşçu, Emir. "Gnostik Hıristiyan Bir Akım Olarak Valentinyanizm". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2011): 95-126.
- Lensch, Christopher. "The Morning Star of the Reformation: John Wycliffe". *Western Reformed Seminary Journal* 3/2 (Ağustos 1996): 1-7.
- Lopez, Julia Costa. "Beyond Eurocentrism and Orientalism: Revisiting the Othering of Jews and Muslims Through Medieval Canon Law". *Review of International Studies* 42/3 (Temmuz 2016): 450-470.
- Luther, Martin. "On the Jews and Their Lies". Çev. Martin Bertram. *Martin Luther*, 2009.
- Luther, Martin. "Table Talk". Çev. William Hazlitt. Grand Rapids, 23 Mart 2004.
- MacCulloch, Diarmaid. *The Reformation: A History*. New York: Viking Adult (Penguin Books), 2003.
- Macedo, Breno. "Covenant Theology in the Thought of John Calvin: From the Mosaic Covenant to the New Covenant". *Fides Reformata* 21/1 (2016): 121-148.
- Marthaler, Berard (ed.). *New Catholic Encyclopedia: Ref-Sep*. Detroit: Cengage Gale, Subsequent Edition, 2002.
- Martin, Sean. *Ortaçağ'da Avrupa'da Alevi Hareketi Katharlar*. Çev. Barış Baysal. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 1. basım, 2009.
- McGrath, Alister E. ve Darren C. Marks (ed.). *The Blackwell Companion to Protestantism*. Malden, MA: Blackwell Pub, 2004.
- Methuen, Charlotte. "History and Heresy in the Lutheran Reformation". *Reformation & Renaissance Review* 24/1 (02 Ocak 2022): 3-22.
- Mihail Vasile, Lulian. *Girolamo Savonarola*. Lucian Blaga University of Sibiu, 2012.
- Mullett, Michael. "Luther: Tutucu mu Devrimci mi?". *İletişim Yayınları* 4 (Nisan 1984)
- Olgun, Hakan. *Luther ve Reformu Katolisizm'i Protesto*. İstanbul: Eskiyei Yayınları, 2017.
- Olgun, Hakan. *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu: Protestanlık*. İstanbul: Minelnihal, 2019.
- Olgun, Hakan (ed.). *Teolojik Uyum Sorunu: Luther ve İslam*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2008.
- Olgun, Hakan. "Yahudi Ferisiler ile Katolik Kilisesi Bağlamında Ortodoksi ve Heresi". *Eskiyei: Sosyal Bilimler Dergisi* 25 (2012): 106-114.
- Origen. *Ante-Nicene Fathers The Gospel of Peter, Apocalypses and Romances, Commentaries of Origen*. Ed. Arthur Cleveland Coxe ve Allan Menzies. New York: Christian Literature Publishing Co., 1896.

- Saçmal, Feyza ve Kemal Ataman. “Köken Tartışmaları Ekseninde Katarlara Dair Tarih Yazımındaki Güncel Paradigma Değişikliği”. *Bilimname* 18/1 (2021): 41-65.
- Saint Cyril, Bishop of Jerusalem. *The Catechetical Lectures of S. Cyril*. Çev. Members of the English Church. London: Oxford John Henry Parker, 1838.
- Seyfeli, Canan. “Byzantine Paulicians: Beliefs and Practices”. *Journal of Religious Inquiries* 3/1 (08 Ağustos 2020): 45-68.
- Şenay, Bülent. *Christian Zionism: Theopolitics and Biblical Myth-Making*. Editura Universitatii din Bucureşti, 2021.
- Şenay, Bülent. *İlk Rafzî Hristiyan Kilisesi: Markunilik*. İstanbul: Verka, 2003.
- Temiztürk, Halil. “Orta Çağ’da Kilise ve Hristiyan Mistikler Arasındaki Ortodoksi ve Heresi Tartışmasının Temel Nedenleri”. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2022): 73-83.
- Waardenburg, Jacques. “Reform”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 34 (2007): 530-533.